

14. Ястремська Т. Діалектний простір Галичини: говірки української мови // Українська мова в Галичині: історичний вимір / відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 55–107.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АУМ – Атлас української мови: в 3-х т. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1988. 520 с.

Стаття надійшла 02.10.2017 року

УДК 81.161.2'373(477.46)

Наталія Коваленко
(Кам'янець-Подільський, Україна)
e-mail: kovalenko.bor@gmail.com

СИМВОЛІЗМ КОМПОНЕНТА ЦВЯХ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК

У статті досліджено семантичні особливості та просторове поширення фразеологізмів із компонентом цвях на основі наративів, словників, фольклорних та етнологічних праць. Визначено, що найчастіше цей компонент у складі фразеологічних одиниць виступає символом невідступної думки, що постає в пам'яті, свідомості, а також символом чогось побутового, буденного та звичного.

Завдяки особливостям зовнішнього вигляду цвяха утворились метафоризовані мовні одиниці, що характеризують поведінку і вчинки людини, її зовнішність. Коло етнокультурного контексту фразем із компонентом цвях збільшується через розвиток омонімії на рівні говорів південно-західного наріччя української мови.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, діалектне мовлення, говір, говірка, компонент.

Коваленко Н. Символізм компонента цвях (гвоздь) в фразеологізмах українських говорів.

В статті проаналізовано символічне наповнення і територіальне розповсюдження фразеологізмів з компонентом цвях (гвоздь). На матеріалах лексикографічних робіт і образців діалектних текстів наріччя українського мови систематизовані семантичні різновидності фразеологізмів, визначені території їх використання, можливі супроводжуючі слова, системні явища. Визначено, що частіше за все компонент цвях (гвоздь) є символом навязливої думки, яка впливає в пам'яті або свідомості, а також символом повсякденного і побутового, звичного для носіїв етнокультури.

Круг етнокультурного контекста фразеологізмів з досліджуваним компонентом цвях (гвоздь) розширюється завдяки омонімії на рівні груп говорів українського мови південно-західного наріччя.

Ключевые слова: фразеологізм, діалектна мова, говір, група говорів, компонент.

Kovalenko N. The symbolism of the component tsviakh (nail) in the phraseological units of Ukrainian dialects.

In the article the semantic features and spatial spreading of phraseological units with the component of tsviakh (nail) on the basis of narratives, dictionaries, folklore and ethnological monuments are studied. It is found out that most often this component in the phraseological units acts as a symbol of importunate thought that appears in memory, consciousness, as well as a symbol of something domestic, everyday and ordinary. Due to the peculiarities of the nail's form, the metaphorized linguistic units that characterize the person's behavior and actions and appearance, were formed. The ethno-cultural context of the phrase with the component of tsviakh (nail) increases due to the development of homonymy at the level of Ukrainian language's dialects of the southwestern dialect.

In phraseological units of the studied group of dialect language, forms of expressions and words-components that do not correspond to the common national norm due to dialectal phonetic, morphological differences occur, but this does not affect the traditional internal structure of such variants, and the meaning of phraseological units is understood, and the motivation is transparent.

Materials of contemporary dictionaries and collections of texts confirm the territorial distribution of dialecticisms, recorded in the Atlas of Ukrainian language, but in phraseological units of separate dialects a wider range of variants of the component of tsviakh (nail) are revealed.

Keywords: phraseological unit, dialectal speech, dialect, dialect, component.

Фразеологія української мови зберігає багатоаспектну інформацію про етнос, його звичаї, ідеали, розуміння законів буття та місця людини у світі. Актуальність дослідження фразеологізмів живого народного мовлення зумовлена їх особливістю як вторинних номінацій відігравати важливу роль носіїв національно-культурних визначальних рис мови.

Уважне «прочитання» фразеологізмів, з'ясування їх ролі як знаків мови у зв'язних текстах усного мовлення ускладнене суперечливою природою фразеологічних одиниць, взаємодією багатьох факторів у процесі їх творення, а також особливостями мотивацій.

Вивчення окремих тематичних груп діалектної фразеології чи компонентного складу фразеологічних одиниць з погляду вияву ознак номінації сприяє розкриттю природи називання, з'ясуванню особливостей становлення й функціонування цих особливих номінативних одиниць. У говірковому мовленні, як і в літературному стандарті, фразеологізми завжди мають етнокультурний компонент, який може дещо по-різному презентувати рівень виразності, але чітко виявлятися у часовому та просторовому зіставленні з іншими говорами чи мовами.

Назви предметів хатнього вжитку, знарядь господарської праці у складі фразеологізмів територіального мовлення не були предметом досліджень. Незважаючи на посилений інтерес дослідників до ареальної

фразеології, на рівні східнослов'янських мов переважно описано символічні значення виразів із компонентами-назвами людей (Н. В. Щербакова), соматизмами (О. М. Вікторіна, Н. І. Дем'янович, Н. Д. Коваленко, Н. О. Скоробагатько), власними назвами (Н. М. Пасік), оселі та її елементів (О. О. Лящинська, Н. Д. Коваленко), метрологічних і грошових одиниць (З. І. Унук).

В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко докладно описали такі базові концепти української культури в складі фразеологічних одиниць, як *чоботи, дорога, лава, поріг, осика, вогонь*, таким чином продемонструвавши фразеологічні можливості слів різних семантичних полів [5, с. 302–337].

У наукових працях останніх десятиріч спостережено, що з часом слова-символи набувають нових відтінків, особливо коли йдеться про їх функціонування у фразеологічних одиницях сучасного територіального мовлення, адже мовна семантика безпосередньо пов'язана з картиною світу інформанта.

Мета роботи – проаналізувати символічне наповнення та просторове поширення фразем із компонентом *цвях* на матеріалах лексикографічних праць і зразків діалектних текстів із трьох наріч української мови, систематизувати семантичні можливості таких фразеологізмів, визначити території їх побутування, можливі слова-супровідники, системні явища.

Об'єктивність досліджень фактів побутування фразеологічних одиниць та їх компонентів залежить від повноти бази фразеологічних словників говорів, фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики, використання методу автокоментування в записуванні зразків діалектного мовлення та, найголовніше, від охоплення якнайбільшої кількості територій українських говірок.

В одинадцятитомному «Словнику української мови» подано таке пояснення лексеми *цвях* – металевий або дерев'яний загострений стержень, який використовується для прикріплення, скріплення частин чого-небудь або для підвішування чогось (СУМ, XI, с. 189). У лексикографічній праці «Знаки української етнокультури» В. В. Жайворонка знаходимо тлумачення символіки лексеми *гвіздох* (цвях) – загостреного металевого (рідше дерев'яного) стрижня для кріплення (звичайно з шапінкою на тупому кінці) – символ страстей Господніх, оскільки, розпинаючи Христа, забивали в руки і ноги цвяхи (Жайворонка, с. 339). Зауважимо, що аналіз записаних діалектних текстів та фразеологічних словників говірок засвідчив, що мовляни не вживають у сталих висловах компонент *цвях* саме з такою сакральною символікою.

Матеріали Атласу української мови фіксують територіальне поширення аналізованої лексеми в південно-західному наріччі переважно *ц'вах*, на території середньополіських говірок – [dз]в'ах, [dз]вах,

[dз]вйах; західнополіських, наддністрянських (Львівщина) і північногуцульських – ц^()в[e]х, ц^()в[e]к; покутсько-буковинських, наддністрянських, південногуцульських – ц^()в[и]х; наддністрянських – ц^()в[о]х; закарпатських – зв'їзд', к'лине"ц; українсько-білоруське суміжжя (західнополіські та центральнополіські говірки) – зв'їзд' [1, № 78].

Укладачі збірників текстів та словників лексики говірок (з огляду на завдання подати лексику, відмінну від літературного стандарту) фіксують такі діалектні варіанти слова *цвях*: лемківські говірки – *цвак*, *цвачок* (Турчин, с. 335); гуцульські – *цвечок*, *цвечок*, *цвик*, *цвек*, *цвек* (ГГ, с. 205), *цв'ех* [3, с. 211], *цвях*, *цвик*, *цвя'шок*, *цви'чок*, *цво'чок* (ЛЛПЖ, с. 778–779); покутсько-гуцульське суміжжя – *цвик* (Лесюк, с. 125); західнополіські – *цвах* т. с., що *дзвах* (*І гоз'д'*, *і цвах* – *'ето те 'саме*), *гозьдік* – т. с., що *гвоздок* (Аркушин 2000, с. 237); середньополіські – *цвах* (Лисенко, с. 227). У говірках Рівненщини *цвак* – прутик, на якому крутиться цівка в човнику ткацького верстата (Євтушок, с. 129).

Зазначимо, що у словнику «Лексикон Львівський: поважно і на жарт», де зібрано зразки мовлення власне південно-західного наріччя з усіма впливами споріднених і неспоріднених мов, зафіксовано такі варіанти: *цвях*, *цвик*, *цвок*, *цви'чок*, *цво'чок*, *цвьо'чок*, *зольнегль* – шевський *цвях* (ЛЛПЖ, с. 317). Лексема *цвях* подана з двома значеннями: 1. *цвях*; 2. окраса, хіт (ЛЛПЖ, с. 779); *цвичок* (*цвочок*, *цвьочок*): 1. *цвяшок*; 2. енергійна, бадьора людина (ЛЛПЖ, с. 788). У фразеологічних одиницях гуцульського говору зафіксовано компоненти *цвек* [4, с. 97], *цвичьок* [4, с. 135].

На ґрунті метафоризованого переосмислення досліджуваної лексеми з її варіантами (фонетичними, лексичними) сформувалася велика за обсягом і значеннєвими можливостями група фразеологізмів, які засвідчують своєрідність народної образності, побудованої на власне національних світоглядних принципах.

«Словник української мови» фіксує такі фразеологічні одиниці: *думка [гвіздком (колом і т. ін.)] стримить (стриміла і т. ін.) в голові (голівоньці) чийй* – ‘хто-небудь невідступно думає про когось, щось’; *стриміти [гвіздком (цвяхом і т. ін.)] в голові (в пам'яті і т. ін.) чийй*, кому – ‘невідступно поставати, з'являтися в пам'яті, свідомості’ (СУМ, IX, с. 770). Отже, вираження вторинної номінації формується через предметну співвіднесеність, і варіантними тут виступають компоненти *гвіздок*, *цвях*, *кіл*.

Підтвердження такого типу загальнонародного метафоричного переосмислення компонента *цвях* знаходимо у фраземах південно-західного наріччя: *забити (найгрубшого) цвяха (в голову)*; *забити цвяшок* – залишити слід, закарбувати (про думку, ідею); *(мати) порядний цвях в голові* – мати нав'язливу думку, ідею (ЛЛПЖ, с. 780).

У фразеологізмах, що представляють «модель мати + в + голові + сторонній предмет = дуже дурний», респонденти надають перевагу образним конкретизаторам – назвам дерев'яних предметів, але знаходимо й номінації предметів з металу: лемківські – *'мати ц'в'еха / 'кул'у ў голо'в'і* [4, с. 96], закарпатські – *'мати з'везд'а / 'кул'у ў голо'в'і* [4, с. 96]. Отже, спостерігаємо явище омонімії на прикладі фразеологізму *мати цвях в голові* на межі гуцульських говірок та лемківських і закарпатських.

Цілком природно, що зовнішній вигляд *цвяха* є основою порівняльних сталих виразів з прозорою семантикою, наприклад: волинські – *як цвяхок* ‘міцний, цупкий, рівний’ (Кірілкова, с. 182); середньополіські – *рівний як цвях* (Доброльожа, с. 97), *очі як цвяхи* (Доброльожа, с. 38); західноподільські – *сто'йати йак ц'вах* ‘непорушно стояти’ (с. Варівці Городоцького р-ну, с. Сутківці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.).

На позначення такого позитивного стану високого рівня психічної активності, як «радість», у мовленні діалектоносіїв зафіксовано фразеологізми із супровідними словами *тішитися, радіти*: середньополіські – *радіє як дурень цвяхком* (Доброльожа, с. 73); середньоподільські – *'т'ішитис'а йак чорт ц'вачком* ‘дуже радіти’ (с. Варівці Городоцького р-ну Хмельницької обл.); *тішитися, як дідько (дурний) ц'вочком* ‘тішитися чимось незначним, якоюсь дурницею’ (ЛЛПЖ, с. 724); буковинські – *як Гурський ц'вичком (тішиться)* ‘радоваться без достаточних на то оснований’ [2, с. 7]; наддністрянські – *не" б'ачи'ла ковал'іха ц'в'очка* ‘коли хто без потреби дивує ся якійсь звичайній річі’ (Франко, с. 25), де *ц'в'ок* – діал. гвіздок. Прикметним тут є своєрідність народної метафори, побудованої на власне національних світоглядних принципах, зосередження уваги на буденному предметі, звичному, що не може викликати здивування чи захоплення. Прихована антонімія в таких структурах зазвичай уживається для іронічної характеристики і пов'язана з буквального значенням, що вступає в опозицію з асоціаціями, які викликані переносним фразеологічним значенням. Зазначимо, що у фразеології сучасних українських говірок спостерігаємо численні приклади енантіосемії, що є основою іронічних висловлень, пов'язаних переважно з характеристикою найвищого вияву ознаки чи стану, наприклад: *треба, йак в мосту дирка, як п'яте колесо до воза (в возі), як терня в пальці, як глухому радіво, розбиратися, як баран в апельсинах, як свиня в танцях, як баран у (по) Біблії*.

В українській народній фразеології семантичний ряд ‘бути у стані сп'яніння, напиться’ характеризується великим за обсягом і неоднорідними з погляду структури одиницями. У говірках Житомирщини зафіксовано фразеологізм із досліджуваним компонентом *набрався як ц'вик* ‘напиться’ (Доброльожа, с. 31). На відміну від названого,

антонімічний семантичний ряд ‘тверезий’ представлений менше, наприклад, у гуцульському говорі зафіксовано тільки одну одиницю цього ряду *тве^лрезий йек ц^лвич’ок* [4, с. 135]. Діалектний компонент не впливає на традиційну внутрішню структуру, і значення фразеологізму є цілком зрозумілим.

Коло етнокультурного контексту фразем із компонентом *цвях* збільшується через розвиток омонімії, виявленої за матеріалами різних говорів української мови: у середньополіських говірках *цвяхи забивати* ‘комусь допомагати’ (ФСГЖ, с. 187); у західнополіських *ц’ваха забити* ‘впасти (про малу дитину)’ (Аркушин 2003, с. 130); *забивати цвяхи* ‘дурити, уводити в оману’ (ЛЛПЖ, с. 779). За матеріалами західноподільських говірок, антонімічним виступає фразеологізований вираз *позаби^лвати ц’вахи ў^л колеса (кому)* – ‘зробити комусь неприємність, нашкодити’ (с. Ніверка Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.).

Чванливість та надмірні гордощі людини висміюються в сучасному сталому виразі, записаному на території Західного та Східного Поділля, *закру^лтити^л губу на ц’вах* ‘чванитися’ (сmt Стара Ушиця Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.), *закру^лтити губу на цвях* ‘про людину з гонором’ (с. Трибусівка Піщанського р-ну Вінницької обл.) (Доленко, с. 145).

На території подільсько-волинського суміжжя частовживаним є фразеологізм *ц’вашки жаран’і йй^л би* на позначення поняття ‘бути дуже голодним’ – у західноподільських говірках (сmt Стара Ушиця Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.), *цвяхи жарені їв би* – у південноволинських (Кірілкова, с. 75).

Унікальним явищем у соцікультурному просторі українців є оригінальні коротенькі відповіді (здебільшого римовані) на чиїсь запитання чи ввічливі слова, особливо дітей. Дослідники по-різному номінують ці діалоги – і «відповідачки» (Г. Л. Аркушин), і «діалоги» (М. П. Лесюк), але усі відносять їх до одного з різновидів усної народної творчості. У південноволинських говірках зафіксовано вираз *на цвяхок повісь* як відповідь на «Дякую», коли потрібна, з погляду мовця, не лише подяка, а й грошова винагорода (Кірілкова, с. 125).

Компонент *гвіздочок* зафіксовано лише на території Житомирщини у сталому вислові, що має будову речення: *нове ситечко на гвіздочку висить* зі значенням ‘гарне враження від першого знайомства’ (ФСГЖ, с. 161), хоч у словнику західнополіських говірок знаходимо діалектизми *гоз’д’*, *гозьдік*, *гвоздок*.

Отже, у фразеологізмах південно-західного наріччя досліджуваного гнізда трапляються форми висловів і слова-складники, що не відповідають загальнонаціональній нормі через діалектні фонетичні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру

таких варіантів і значення фразеологічних одиниць є зрозумілим, а мотивація прозорою. На ґрунті метафоризованого переосмислення назв предметів господарювання, зокрема лексеми цвях, витворилися народні фразеологізми, що засвідчують своєрідність народного мислення та світобачення, побудованих на національних світоглядних принципах.

Матеріали сучасних словників і збірників текстів підтверджують територіальне поширення діалектизмів, подане на картах Атласу української мови, хоч у фразеологізмах виявлено ширше коло варіантів компонента *цвях*, зокрема в середньополіських і гуцульських говірках.

Перспективними вважаємо дослідження актуальної проблеми про просторове буття фразеологізмів і їх компонентів, а саме вияв територій, де вживання і розуміння слова збігається з його функціями у фраземі або лише одне з багатьох значень загальноновживаного слова стає фразеотвірним. Це дозволить у майбутньому з'ясувати дискусійні питання про збереження чи втрату говіркових явищ, про нашарування та глибинний у часі зв'язок між діалектизмами і компонентами фразеологізмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Атлас української мови: в 3 т. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1988. 520 с.
2. Бабич Н. Д. О фразеологическом словаре буковинских говоров // Вопросы фразеологии: труды СамГУ. Самарканд, 1975. Вып. 272. № 8. С. 5–13.
3. Говори української мови: збірник текстів / укл.: Довгопол С. Ф., Залеський А. М., Прилипко Н. П.; відп. ред. Т. В. Назарова. Київ: Наук. думка, 1977. 590 с.
4. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2002. 222 с.
5. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української літературної мови: навчальний посібник. Київ: Знання, 2007. 494 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ

Аркушин 2000 – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2-х т. Луцьк, 2000.

Аркушин 2003 – Аркушин Г. Л. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін; Луцьк, 2003. 178 с.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. редактор Я. Закревська]. Львів, 1997. 232 с.

Доброльожа – Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир, 2003. 159 с.

Доленко – Доленко М. Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолля // Вопросы фразеологии: труды СамГУ. Самарканд, 1975. Вып. 272. № 8. С. 131–161.

Євтушок – Євтушок О. М. Вивчення лексики говірок Рівненщини. Рівне, 1997. 164 с.

Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.

Кірілкова – Кірілкова Н. В. Словник волинської фразеології. Острог; Рівне, 2013. 192 с.

Лесюк – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 328 с.

Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ: Наук. думка, 1974. 260 с.

ЛЛПЖ – Лексикон Львівський: поважно і на жарт / Наталя Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. Львів, 2009. 672 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.

Турчин – Турчин Є. Д. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів: Українська академія друкарства, 2001. 384 с.

Франко – Галицько-руські народні приповідки/ зібрав, упорядкував і пояснив др Іван Франко. Вип. 1 (А–Відати) // Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1901. Т. 10. 200, VIII с.

ФСГЖ – Доброльбожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир: Туловський Л., 2010. 401 с.

Стаття надійшла 02.10.2017 року

УДК 811.161.2'366

Світлана Ковтюх
(Кропивницький, Україна)
e-mail: kovtjukh@ukr.net

ЗВ'ЯЗАНІ ФОРМИ НАЗИВНОГО, ЗНАХІДНОГО ТА КЛИЧНОГО ВІДМІНКІВ МНОЖИНИ ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

*У статті проаналізовано особливі зв'язані форми називного, знахідного, кличного відмінків множини з погляду морфологічної парадигматики, з'ясовано їх місце в системі словозміни іменників у сучасній українській літературній мові. Указано на те, що такі специфічні грами іменників у поєднанні з числівниками **два (дві), обидва (обидві), три, чотири** та складеними нумеральними утвореннями з кінцевими компонентами **два (дві), три, чотири** (провідним є синтагматичний чинник) характерні для елементарних парадигматичних класів іменників I, II, III відмін, у яких акцентуаційні парадигми однини та множини не тотожні, причому наголос у зв'язаних формах номінатива, акузатива та вокатива еквівалентний наголосу словоформ родового відмінка однини. Крім того, досліджувані зв'язані форми утворюють іменники чоловічого роду II відміни на **-анин**, спорадично іменники середнього роду IV відміни, які набувають при словозміні суфікс **-ен-**, та ще*